

Małgorzata Kondratiuk

Białystok

Jeszcze w sprawie terminów: prasłowiański, starocerkiewno-słowiański, cerkiewno-słowiański...

Przy lekturze prac naukowych, poświęconych problematyce piśmiennictwa słowiańskiego, zetknąć się można z wachlarzem różnorodnej terminologii, używanej do określenia jednego języka. Jednak, w związku z tym, że synonimiczność jest jedną z cech, przynależnych zarówno opisowi literaturoznawczemu, jak i językoznawczemu, to predylekcja filologa do tego czy innego terminu zależy tylko od niego. Niestety skutkiem takich inklinacji bywa niewyrazistość przekazywanych myśli, ich niezrozumiałość, co w konsekwencji prowadzi do licznych sporów na gruncie naukowym¹. Dlatego celem niniejszej pracy będzie próba systematyzacji terminów używanych przez rodzimych slawistów.

Co do polskiego pojęcia „język prasłowiański” (ros. *праславянский*, rzadziej *общеславянский*), a tym bardziej, co do istnienia takowego języka, uczeni są zgodni. Przyjmuje się, że jego „panowanie” przypadło na początek 1500 r. p.n.e. i trwało do końca VI w. n.e.² Wtedy to wszyscy Słowianie stanowili jedność, a członkowie plemion posługiwali się tym samym językiem. W związku z tym, że nie znali oni pisma, ich język nie został utrwalony w postaci żadnych tekstów pisanych. Dlatego też zrekonstruowanie języka prasłowiańskiego wymagało wiele wysiłku³.

¹ Por. A. I. Горшков, *Отечественные филологи о старославянском и древнерусском литературном языке*, (в:) *Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому*, pod red. Л. П. Жуковской, Москва 1987, s. 7–29.

² L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 169.

³ Szerzej o metodach rekonstrukcji języka prasłowiańskiego pisze L. Moszyński, *Wstęp...*, s. 169–170.

Inaczej przedstawia się sytuacja w sferze terminów określających język uformowany w IX w. (862–885)⁴ przez apostołów i nauczycieli, świętych Cyryla i Metodego. W tymże wieku, w związku ze wzrostem znaczenia Słowian, których podboje zaczęły zagrażać Bizancjum od północy, zwiększyło się zainteresowanie tymi terenami. Między duchowieństwem niemieckim a bizantyjskim rozpoczęła się walka o polityczne zwierzchnictwo nad Słowianami południowymi. Książę bułgarski Borys przyjął chrześcijaństwo z greckiego Bizancjum. Wysunięte na północ od Bułgarii księstwo morawskie, na terenie, którego zaznaczył się wpływ opcji niemieckiej, zwróciło się w osobie księcia Rościława do cesarza bizantyjskiego Michała III o przysłanie misjonarzy, będących w stanie przekazać zasady wiary w języku słowiańskim. Misję rozpoczęło dwóch uczonych braci: Konstantyn (zwany później Cyrylem) i Metody, którzy z racji swych macedońskich korzeni, znali język Słowian. Przed wyprawą opracowali oni alfabet słowiański, w którym przygotowali teksty Pisma Świętego oraz teksty potrzebne do celebrowania nabożeństw. Działalność ich obejmowała Morawy, Czechy, a także Panomię. W roku 867 dotarli oni do Rzymu, gdzie papież Hadrian II dokonał zatwierdzenia ksiąg i liturgii słowiańskiej oraz wyświęcił Metodego i nadał mu godność arcybiskupa. Konstantyn wstąpił do klasztoru przybierając imię zakonne Cyryl. Zmarł w roku 869. Z kolei Metody powrócił na Morawy i pomimo trudnych warunków prowadził swoją misję.

Dla oznaczenia języka cyrylometodejskiego istnieje wiele – czasami mniej, czasami bardziej trafnych – terminów. Za czasów św. Braci Sołunskich zarówno język ksiąg cerkiewnych, jak i język wszystkich Słowian, żyjących w „древние времена”, określano mianem *słowiański* (ros. *славянский*). Jednak nie jest to pojęcie najwłaściwsze, gdyż nic nie mówi o specyfice rozpatrywanego systemu i charakteryzuje go tylko w odniesieniu do narodów słowiańskich. W XIX wieku pojawiło się również takie określenie jak *język starobułgarski* (ros. *древнеболгарский, староболгарский*), które na stałe zadomowiło się przede wszystkim w Bułgarii. Na gruncie polskim termin *starobułgarski* był używany przez Stanisława Słońskiego⁵. Natomiast autor pierwszej naukowej gramatyki Josef Dobrovsky, czeski filolog i językoznawca, język Cyryla i Metodego nazywał *językiem starosłowiańskim* (ros. *старославянский*). Za jego przykładem poszli też i polscy

⁴ Datę tę podaje L. Moszyński, *Wstęp...*, s. 292.

⁵ O przyczynach, dla których termin „starobułgarski” nie ma racji bytu pisze L. Moszyński, *Wstęp...*, s. 292.

filolodzy Jan Łoś i Stanisław Słoński⁶. Spośród współczesnych slawistów terminem tym posługuje się m.in. Zdzisław Kempf⁷. Jednak i w tym wypadku, jak zauważa Leszek Moszyński, termin *starosłowiański*, użyty do określenia języka cyrylometodejskiego, nie okazał się najtrafniejszy

ze względu na to, że sugeruje on istnienie jedności językowej Słowian IX wieku oraz istnienie jakiegoś jednego nowosłowiańskiego języka⁸.

Pomimo to, do dnia dzisiejszego pojęcie *język starosłowiański* pozostaje w powszechnym użyciu językoznawców rosyjskich⁹ i czeskich¹⁰.

Co się tyczy m.in. polskiej slawistyki, to w celu nazwania języka pierwszych ksiąg, przetłumaczonych w IX wieku przez św. Cyryla i Metodego, najbardziej rozpowszechnionym jest termin wprowadzony w 1822 r. przez Konstantina Kalajdovica – *język starocerkiewno-słowiański*. Spowodowane jest to tym, że określa on epokę, funkcję społeczną i przynależność do konkretnej rodziny językowej¹¹. Jednak najwłaściwszym, co niestety nie znaczy najczęściej używanym, wydaje się być termin użyty po raz pierwszy przez Mikołaja Trubeckiego – *język pra-cerkiewno-słowiański*¹². Pojęcie to pozwala na oddzielenie języka oryginalnych tekstów IX wieku od języka tekstów późniejszych, przez większość slawistów¹³ również nazywanych zabytkami *języka starocerkiewno-słowiańskiego*. Co więcej, wskazuje ono na epokę (człon „pra-” oznacza pierwszeństwo, pierwotność, kiedy „staro-” – stanowi jeden z etapów „pra-”), funkcję społeczną i związki z konkretną rodziną językową.

⁶ Ibidem, s. 292; Por. także ros. A. M. Селищев, *Старославянский язык*, Москва 1951, Г. А. Хабургаев, *Старославянский язык*, Москва 1974, А. С. Львов, *Праславянский слой старославянской лексики*, „Вопросы Языкознания” 1976, № 2, s. 71–85.

⁷ Z. Kempf, *Dwa niejasne miejsca starosłowiańskiego kanonu klasycznego*, „Rocznik Slawistyczny” 1981, t. XLII, cz. I, s. 31–35; Pojęcie to stosuje on zarówno do języka Cyryla i Metodego, jak i do tekstów tzw. kanonu.

⁸ L. Moszyński, *Wstęp...*, s. 292.

⁹ Termin ten obejmuje zarówno język cyrylometodejskich przekładów, jak i język kanonu.

¹⁰ Por. *Slovník jazyka staroslověnského*, red. J. Kurz, Z. Hauptová, t. I–IV, Praha 1966–1997.

¹¹ Pojęcia tego używali tacy wybitni slawiści jak V. Vondrak, V. Jagić, [w:] L. Moszyński, *Wstęp...*, s. 292.

¹² W pracach naukowych L. Moszyńskiego można również spotkać się z terminem „język pra-starocerkiewno-słowiański” [w:] L. Moszyński, *Wstęp...*, s. 106.

¹³ Używanie tego samego pojęcia dla dwóch różnych etapów rozwoju języka wydaje się być mało logicznym i niezrozumiałym (por. F. Mareš, *Język nowo-cerkiewno-słowiański typu ruskiego (Język ksiąg liturgicznych obrządku bizantyjskiego)*, „Slavia Orientalis” 1990, t. XXXIX, nr 1–2, s. 3–5; patrz także przypisy 5, 7.

W tym miejscu należy podkreślić fakt, iż zasadność używania terminu *język pra-cerkiewno-słowiański* jest tym większa, że oryginalne teksty Cyryla i Metodego, a także oryginały ich bezpośrednich uczniów z IX w. nie zachowały się. Do naszych czasów dotrwały tylko ich młodsze odpisy (kopie) pochodzące dopiero z końca X w. i późniejsze, albo też zupełnie nowe tłumaczenia, które jednak mimo wielu starań kopistów nie są identyczne z pierwowzorami z IX w. W związku z tym, że zabytki z końca X i początku XI w. wykazują stosunkowo bliskie koligacje z tekstami epoki cyrylometodejskiej, ich język przyjęto nazywać *językiem starocerkiewno-słowiańskim*¹⁴, zaś same teksty znane są pod pojęciem tzw. *kanonu tekstów starocerkiewno-słowiańskich*¹⁵. Jednak takich zabytków jest niewiele. Stanowią je m.in. *Kodeks Zografski*, *Kodeks Mariański*, *Kodeks Assemaniego*, *Psalterz Synajski*, *Księga Sawy*, *Kodeks Supraski*, *Kartki Ochrydzkie*, *Macedońskie*, *Rylskie*, *Karty Chilendarskie*, *Zografskie*, *Mszal Kijowski*, *Modlitewnik Synajski*, *Fragmenty Cloza*, *Fragmenty Praskie*, *Apostoł Eniński*.

Wzrost znaczenia duchowieństwa niemieckiego spowodował, iż po śmierci św. Cyryla jego uczniowie zostali wygnani i schronili się w Bułgarii. Pomimo to, działając w różnych regionach świata słowiańskiego, zarówno uczniowie jak i ich kontynuatorzy nadal prowadzili swoją misję – nawracali pogan, pracowali nad przekładem pozostałych tekstów. Jednak język ich przekładu coraz bardziej oddalał się od oryginału. Mniej więcej od końca X w., w procesie tłumaczenia, przepisywania, czy też redagowania, do kanonicznych tekstów starocerkiewno-słowiańskich zaczęły przenikać, nasilając się wraz z upływem czasu, osobliwości miejscowego języka.

Czasem były to nieświadome błędy, czasem celowe uaktualnianie postaci językowej tekstu, ale w obu wypadkach język a czasem i tekst odpisu oddalał się od pierwowzoru¹⁶.

Taki stan rzeczy doprowadził do powstania tzw. *redakcji języka cerkiewno-słowiańskiego* (rosyjskiej, bułgarskiej, serbskiej, chorwackiej itd.)¹⁷. Termin *język cerkiewno-słowiański* (ros. *церковнославянский*) został wprowadzony do nauki z początkiem XIX w. przez słoweńskiego filologa J. Kopitara. Do użycia wchodził on stopniowo i pierwotnie występował z przymiotnikiem

¹⁴ Dla odróżnienia od „pra-staro-cerkiewno-słowiańskiego” języka oryginałów Cyryla i Metodego.

¹⁵ Z gr. *κανων* – wzór, norma; łac. *canon* – zbiór podstawowych ksiąg Pisma Świętego.

¹⁶ L. Moszyński, *Wstęp...*, s. 106.

¹⁷ Nie mają one jednak nic wspólnego ze świadomym redagowaniem tekstu.

русску¹⁸. Może to oznaczać, że terminy *język cerkiewno-słowiański* i *język rosyjski* początkowo określały jedno i to samo pojęcie.

W pracach naukowych niektórych polskich slawistów zamiast pojęcia *język cerkiewno-słowiański* można również spotkać się z synonimicznym określeniem *język, piśmiennictwo rusko-cerkiewne XII w.*¹⁹, *XI-wieczne zabytki rusko-cerkiewne*²⁰.

Jednak niezależnie od tego, kto i jakiej używa terminologii, niezmiennym pozostaje fakt, iż język cerkiewno-słowiański na przestrzeni kilku wieków (od XI do XVII) nie tylko był językiem ściśle sakralnym, ale pełnił też rolę języka literackiego, tzn. był używany we wszystkich sferach życia. W XVII w., kiedy to w wyniku reform patriarchy Nikona dokonano nowego tłumaczenia ksiąg cerkiewnych²¹, język cerkiewno-słowiański traci status języka literackiego (tę rolę przejmuje język rosyjski) i jedyną funkcją, jaka mu pozostaje i jaką pełni do chwili obecnej, jest funkcja kościelna. Dlatego też od wieku XVII przyjmuje się datowanie początków *współczesnego języka cerkiewno-słowiańskiego*, języka, którego obecnie używa się w liturgii obrządku bizantyjskiego. Zarówno w terminologii polskiej, jak i rosyjskiej możemy się spotkać z wprowadzie rzadko używanym, ale funkcjonującym pojęciem *język nowo-cerkiewno-słowiański* (ros. *новоцерковно-славянский*)²².

W artykule zwrócono uwagę na różnorodność i niewyrazistość terminów używanych w polskiej slawistyce i podjęto próbę ich systematyzacji. Język uformowany przez św. Cyryla i Metodego przeszedł kilka faz rozwojowych²³, a tym samym kilka zmian nazewniczych: 1) *język pra-cerkiewno-słowiański* (826–885 r.), 2) język kanonu tzn. *język starocerkiewno-słowiański* (IX–X w.), 3) język redakcji tj. *język cerkiewno-słowiański* (X–XI w.), 4) *język nowo-cerkiewno-słowiański* (od XVII w.).

¹⁸ И. Добродомов, *Верность традиции. О гомилетическом языке Православной Церкви* – www.voskres.ru/bratstvo/slav.htm.

¹⁹ J. Kunińska, *Ze studiów nad Ewangelizmem Dobryły z 1164 roku (cz. I – Pisownia)*, „Slavia Orientalis” 1990, t. XXXIX, nr 1–2, s. 15–25.

²⁰ J. Kunińska, *Wschodniosłowiańskie cechy fonetyczne w XI-wiecznych zabytkach rusko-cerkiewnych*, „Slavia Orientalis” 1991, t. XI, nr 4, s. 467–494.

²¹ Wtedy też ustalono ortografię języka cerkiewno-słowiańskiego [w:] А. Гаманович, *Грамматика церковно-славянского языка*, Москва 1991, s. 14.

²² Pisząc po polsku stosuje go m.in. F. Mareš, *Język...*, s. 3–5. Odnosząc go do ruskiej redakcji używa terminu *język nowo-cerkiewno-słowiański typu ruskiego*.

²³ L. Moszyński wyróżnia tylko trzy pierwsze etapy L. Moszyński, *Wstęp...*, s. 292.

SUMMARY

The text deals with the problem of diversity of Polish terms used to define some Slavonic languages: Proto-Slavonic, Old Church Slavonic and Church Slavonic. The article points out that Polish linguists use different terms to name one and the same period in language development.

The analysis shows that the language formed by Saint Brothers, Cyril and Methodius, has at least four phases: 1) Proto-Church Slavonic, 2) Old Church Slavonic („canon”), 3) Church Slavonic („adjustments”) and 4) New Church Slavonic (of the 17th century).

РЕЗЮМЕ

Статья является попыткой систематизации польских терминов, обозначающих разные этапы развития языка св. братьев Кирилла и Мефодия.

Приведенные примеры свидетельствуют, что в их применении среди отечественных славистов существует разнообразие и свобода (например, язык первых церковных книг, переведенных св. братьями, получил название *słowiański*, *starocerkiewno-słowiański*, *pra-cerkiewno-słowiański*). Результатом этого является неясность передаваемых мыслей, их непонимание, что впоследствии приводит к многим научным спорам.